

Це відноситься не тільки до монахів, але й до політиків. Якщо годиться порівняти мале з великим: Бог керує всесвітом, але ніхто Його не бачить, ніколи Він не показується й певне не тішать Його поклони безчисленних жреців.

Друге правило: Не варто старатися завсіди бути першим! Вистачає бути другим, або третім! Багато-хто не схоче цього зрозуміти. Я дуже рішучий індивідуаліст, але знаю, що я не є сам собі пан, бо живу з дорібку та праці моїх попередників та сучасників. Вдумчивий діяч і політик переконається, як мало буває на світі дійсно нового та яке дрібне є те, що одна окрема людина може нового принести. Політика полягає не тільки в організуванні та керівництві, але й в вмінні підпорядкування, співдіяння, дисципліни. Не одному приходить забаганка грати роль малечого Наполеона, але нормальна людина мусить також навчитися слухати інших.

Нарешті по-третє (як кажуть: у Тройці Бог перебуває): В житті не-обхідна терпеливість! Скрізь і всюди, але передусім у політиці. Без терпеливості нема правдивої демократії. Демократ може бути незадоволений із відносин, він не заспокоїться дурничкою, але він не сміє піддаватися почуттю нетерпеливості. Терпеливість є передумовиною демократії.

Др. ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ.

ІЗ ДРАГОМАНІВСЬКИХ СТУДІЙ

І. ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС.

Може бути спірним питанням «з якого кінця» доцільно є починати досліди над системою ідей політичного мислителя. Мабуть найзручніше, коли за вихідну точку взяти зображення його історичних перспектив. Бо в людській свідомості ці дві речі — оцінка процесу ставання та оцінка сучасного положення — стоять у взаємозалежності.

Для Михайла Драгоманова основним переконанням є, що Україна творила на протязі своєї многовікової історії аж до кінця XVIII ст. частину європейського світу. Хоч загамована у розвитку через віддаль від європейських центрів та через виїмково трудну географічну позицію на степовій межі прямо під ударами кочової орди — всетаки була вона європейською країною та проходила разом із рештою континенту ці самі ступні поступу, очевидно тільки у припізненому темпі. В культурному розвитку теж і Україна переживає свій ренесанс та реформацію — літературний та релігійний рух XVI і XVII віків. Тут особливу вагу кладе Драгоманов на братства, що в них бачить відповідник до західного протестантизму. Подібно в соціально-політичному розвитку: від феодалізму Україна переходить до станової державності. З цього погляду гідна уваги дана Драгомановим аналіза Переяславських статей, що їх він порівнює пункт за пунктом із знаменитою англійською «Великою хартією вольностей». Подібно як і ця остання, не знає переяславський договір рівної для всіх громадян особистої та політичної свободи. Із становища Драгоманова це являється недостаткою одної та другої грамоти. Обі вони говорять тільки про права й вольності конкретних станів: шляхти (чи козацтва), міст, церкви та про судові і

податкові привілеї цих станів. Однак на Заході саме ці назверх скромні хартії поклали фундамент під новітню свободу індивіда та під всенародні представництва (парламенти): й Україна простувала в цьому ж напрямі. Не треба забувати, що в тому часі, коли вона при революції Хмельницького ступала на шлях незалежного росту, існували вже в Європі вільні держави Нідерландії, Швейцарії та конституційна Англія й окріпла, молода тоді, новітня, на вільному досвіді оперта наука. Ці сили були би швидко духово допомогли українському народові ще певніше крокувати по тій лінії, що по ній двигала його вже сама природжена сила.

Для глибокого вдумання у світ драгоманівської мислі важне ось це: Драгоманов — в цьому випадку типовий ліберал і прогресист своєї доби — беззастережно вірує в те, що європейські ідеали: наукового поступу, розгорнення особистості, громадської свободи, соціальної справедливості, є об'єктивно правдиві та абсолютно обов'язуючі. Вони являються для нього оціночною нормою, з якою він підходить до дійсності. Отже помітне, що він знаходить засадничу згідність між тим, що є його ідеальним мірилом, та між тим, що він уважає за основний закон української історії. Звідси його глибоко закоріненний оптимізм у відношенні до української справи, не зважаючи на чисто надзвичайно сувору критику української дійсності.

Продовж XVIII і XIX віків Україна крок за кроком щораз більше відхилялася від первісного шляху й відставала від Європи. Причиною цього її прилучення до Росії. В соціально-політичній ділянці тільки московській підтримці треба дякувати за відновлення в Україні скасованої козацькою шаблею кріпацької неволі; щоправда до справедливості треба ствердити, що в самому становому устрою козацької державності були зародки таких тенденцій до пригнічення посполитого селянства, але без опори, що її рідна реакція знайшла собі в Москві, ці зародки не були б встигли настільки розвинути. Цьому ж зовнішньому впливові завдячуємо зломання виборних порядків, початків всенародного представництва та індивідуальних вільностей і гарантій. Не менше фатальні наслідки російського підданства в культурній області. За сто літ, від половини XVIII до половини XIX віку, число народних шкіл та кількість грамотного населення зменшилися у застрашливий спосіб, бо не тільки релятивно, але навіть абсолютно! Ще у XVIII столітті Україна була носієм культури на всю імперію. Українські діячі, виховані у свому краю в європейській традиції, внесли велетенський пай в діло зреформування та європеїзування Росії. Зате сама Україна переминюється в XIX ст. в глухий закуток, відгороджений від світу російським державним кордоном немов непрохідною стіною, до якого свіжіші європейські подуви долітають не прямо але хіба часами через далеке петербурзьке вікно. Підводячи підсумки під російське панування в Україні, реасумує його Драгоманов двома словами: «утрачений час».

Неморальність та неморальність сучасного стану в Україні бачить Драгоманов, крім згаданої духової карантани від світового культурного поступу, в першу чергу в тому, що максимально лише 5% живучих в Україні та коштом українського народу, у великій більшості з цього ж таки українського народу вишовших, людей вищих верств, признає себе до національної спільності із своїм народом та говорить його мовою і працює на його користь. Тому український народ, в порівнанні з іншими бездержавними народами, подвійно окрадений і подвійно скривджений: не тільки у відношенні національно-державному, але теж національно-соціальному. Обом своїм сусідам, Росії і Польщі, платить

Україна найстрашнішу данину прови: постійний вплив суспільно активних елементів в сусідські національні організми.

До цієї точки поглядів Драгоманів важне його листування з Желябовим. Желябов, українець походженням, побувавший в українських кружках та зберігши на все життя певні симпатії до українства, став згодом вождем російської терористичної партії «Народна Воля». До Драгоманова, що тоді перебував на еміграції в Женеві, звернувся він з додержання партії, прохаючи відомого на всю Росію із безкомпромісовою чесності ліберала й поступовця перебрати на себе береження архіву «Народної Воли». При цій нагоді притадав Желябов Драгоманову їхні раніші безпосередні стрічі. Желябов старастяся відхилити давній закид Драгоманова про фальшивість його, Желябового, переходу до російської діяльності: мовляв нема такого поважного українського руху, на який можна би орієнтуватися, ніде не видно українських феніїв (ірландські націоналісти), українського Парнелля (видатний ірландський політик половини XIX в.). Прямо відписати Желябову не мав Драгоманов уже тоді змоги, але відповідав він у коментарі до опублікованих у пізнішому часі листів Желябова. Полум'яним патосом, що виходить із глибин серця, незвичайною ударною силою аргументації, належить ця відповідь Драгоманова до найкращих маніфестацій української свідомості в минулому столітті: Не має права покликуватися на неіснування рідних феніїв та Парнеллів той, хто мав би обов'язок сам стати за такого фенія!

Тепер можемо збагнути сенс гасла Драгоманова, що поганий той радикал в Україні, який не став свідомим українцем. Не вільно по справедливості називати себе поступовцем та народолюбцем тому, «русско-го» чи польського (якого чейже в Україні нема), а на ділі відвертається від реального українського народу, серед якого та з якого від живе. Ще одне треба тут доповнити: Розуміння поступовості у Драгоманова шадзвичайно широке. Він визнає суспільну вартість (не тільки за пролетарем чи сільським бідняком. У руслі широкого національного та соціального визвольного руху є місце для всіх людей доброї волі, для всіх груп населення, поскільки вони тільки не є паразитарного характеру. Очевидно не відкидаючи ні промислового робітника, ні простого селянина, Драгоманов не хоче зрікатися співпраці ні з «куркулем» (заможним козаком в полтавській та чернігівській губерніях, що до його козацької традиції треба відгукнутися), ні з інтелігенцією (якої роля, як просвітительки, мусить бути в духово спустошеній країні особливо важлива), ні з буржуазією (головним двигуном новітнього європейського розвитку), ні навіть з шляхтою (яка може прислужитися тим, що в самодержавній царській імперії має ще релятивно найбільшу свободу рухів та найбільші корпоративні права). Як бачимо, розуміння демократизму у Драгоманова, інакше як у більшості українських партій пізньої революційної доби 1917—20 рр., які односторонньо звужували свій соціальний фундамент до менш чи більш бідняцьких (щоб не сказати декласованих і люмпен-пролетарських) прошарків, викидаючи за борт національного життя інші групи населення.

Але повертаємо до вихідної точки, себто до оцінки українського історичного процесу: Зрефоровані погляди Драгоманова доволі значно, як це ще зараз побачимо, відбігають від думок його сучасників із другої половини того століття, зате приходить їх визнати за доволі близькі до наших сучасних. Перспектива, що в ній бачемо українську історію, перейшла у XIX в. дві зовсім відмінні фази. Перший період це доба романтичного захоплення та возвеличення козацтва (репрезентована в

науці Марковичем, Срезневським, в літературі «Тарасом Бульбою», молодим Шевченком та кирило-методівцями). Друга доба позитивістична, що її найвидніші представники Антонович і Лазаревський, була може аж надто сувора до рідної бувальчини. Цей перелім пережили в собі вже бувші кирило-методівські братчики: Щоправда Костомаров при загальній своїй настанові готовий був симпатизувати масовим українським народним рухам козаччини й гайдамаччини — діло тільки в тому, що інших сил в українській історії він не додачував, а зате всі державотворчі здібності скупчилися, згідно з його поглядом, в Московському царстві. Найвиразніший перескок в історичних оцінках зробиш Куліш, що від оспівування козаччини перейшов до славослов'я цивілізаційній місії Москви, Польщі і навіть Туреччини у відношенні до українського варвара. Нарешті історики-позитивісти немов навмисне спеціалізувалися у випорюванні недостач у староукраїнських порядках та у «психологічному» демаскуванні шкурницьких мотивів у постатях нашої історії. Драгоманов нарівні далекий від обох скрайностей. Він сам говорить про себе, що легкість поверховного, чуттєвого захоплення не лежить в його натурі. Плястично бачить він усе лихе, що є в минулому й сучасному українстві. Але не менше противний йому національний мазохізм. Він докоряє київським історикам, зокрема Лазаревському: Під російською казною цензурою доскоху вільно гудити Виговських, Мазеп, Полуботків — але треба мовчати про Петрів і Катерин. Таким чином, коли тільки висвітлювати кривди й неправди, які були в Гетьманщині чи Запоріжжі, але оставляти їх без порівняння із тими порядками, що в тому часі взагалі панували на світі, а зокрема у наших сусідів — тоді образ рідної історії мусить вийти зовсім у кривому дзеркалі.

У народів поневолених, покривджених долею, національне почування має нахил ставати наболілим місцем психіки. Проявляється це в хитанні між екстремами: Раз люди терплять на національний комплекс меншевартості, вони зневажають, осміюють, просто ненавидять усе рідне. То знову перекидаються у протилежність, у шовіністичний думан, що під його впливом заперечуються всі об'єктивні вартості, якщо вони тільки не є специфічно «свої». Не раз такий комплекс меншевартості та національна мегаломанія співживуть в одній душі — дивне видовище для стороннього глядача. З цієї точки Драгоманов дуже рідкий українець. Далекий від усяких патріотичних самообманів, завжди відкритий на позитивні вартості чужини, критичний нарівні до свого й чужого — але при цьому він твердо знає і вірить, що українська порода єсть із природи морально і фізично здорова та талановита та що у зміненій обстановці могла би вона зайняти гідне місце у великому вселюдському процесі.

II. ВІДНОШЕННЯ ДО СУСІДІВ НА ТРЬОХ ФРОНТАХ.

Розбори, які зліквідували стару польську Річпосполиту, створили рівночасно міжнародну польську проблему. Це проблема, переходячи у XIX віці різні перипетії, постійно мала за вихідний пункт державну, історичну Польщу у її передподільних кордонах. Мабуть, зайве говорити, що всі без винятку польські партії говорили й думали тільки про віднов Річпосполитої в межах з-перед 1772 року. Для польських патріотів усіх напрямків Галичина, Правобережжя, Білорусь, Литва була провінціями Польщі. Саме ліві, демократичні й радикальні, згодом також соціалістичні партії особливо гостро і безкомпромісно ставили справу історичних східних земель. Польське повстання 1830 року було підняте не для оборони інтересів корінної Польщі (що втішалися широкою державною автономією), але задля т. зв. «забраних земель», себто

Литви й України; подібно в 1863 р. польська шляхетська, демократична по своїм переконанням, молодь зчинила заколот на Київщині навіть без надії на успіх, але просто для того, щоб заманіфестувати приналежність цієї території до Польщі. Очевидно цим польським демократам і соціалістам приходило зустрітися із фактом, що населення до якого вони зверталися, було не-польське по народності. Тут допомагала і демагогія («золоті грамоти» українською мовою), або чужеродні самодурські теорії (напр., про національну тождність старих київських полян із поляками) — все для того, щоб лиш не порушити догми історичної державности. Кінець кінців ця догма признавалася і цивілізованому світові, який, звичайно, задля польських прекрасних очей не збрався воювати мокала, але все таки співчував «шляхетній, нещасній Польщі». Але що найдивніше: догма тішилася визнанням і з російського боку. Офіційна царська політика аж до самого повстання 1863 року підтримувала панування польського елемента на Правобережній Україні. Насилля польського шляхтича-поміщика над українським селянином стало значно більш гнітуче під охороною російської адміністрації, як при немічній старій Річпосполитій, коли завжди існував соціальний вентиль у виді втечі на Січ, чи гайдамацької розплати. Також культурна політизація пустила найглибші корені саме за російських часів (роля крем'янецького Ліцею). Революційна Росія щодо цього питання не відризнялася засадничо від урядової: щоб придбати союзника проти царизму, вона готова була платити полякам територіальними уступками хочби по Дніпро: так думали вже декабристи, потім Чернишевський і Бакунін.

Велетенська заслуга Драгоманова — і тут приходимо до одного з пунктів, де історія виправдала його як найповніше — це розірвання усієї цієї паутини плутаних понять. Спосіб для цього геніальний у своїй простоті й нині здається самозрозумілий, але для його відкриття треба було небуденної голови: розрізання Польщі історичної і етнографічної! Драгоманов перший вказав на те, що польська й московська національна територія ніде не доторкаються, отже відійсності боротьба обох партій ведеться за чужі, українські землі, що до них ні один з них не має права. Безумовно допомогла Драгоманову до цього подвигу політичної думки його наукова спеціальність, етнографія. В етнографії здавна знали, де живе справжній польський народ і які його границі. Але перенесення цього наукового пізнання у громадську область являється, як сказано, виконаном Драгоманова.

Він зумів теж з факту витягнути висновки: Посягнення Польщі на українські землі було нещастям для обох народів. Щодо України, то для вияву своєї охоти чи неохоти належати до Польщі, не потребує вона ніяких плебісцитів. Досить також кривавих «плебісцитів» було в українській історії: великі козацькі війни XVI і XVII віків; участь українців при розділах Польщі (малоросійські політики в Петербурзі зверху та повстанці-гайдамаки в терені знизу); одностороння ворожа постава населення до польських спроб в роках 1831 та 1863. Польська небезпека є тяжкою колодою для нормального розвитку українців, бо стає спонукою до стихійних московських і цареславних симпатій. Щодо поляків, то їхня розпучлива і в дальших перспективах зовсім безнадійна реставраційна політика з ідеалом «статус кво анте» є лише марнотратством найкращих, найкоштовніших сил, яке полягає не в тому, що є жертви (без них жодна боротьба неможлива), але в тому, що в даному випадку жертви принесені для зовсім пустого, фантастичного і навіть вирозну реакційного «ідеалу».

Розв'язка польського питання уявляється Драгоманову так, що треба якнайскорше, по волі чи по неволі, покинути з фантомом історичної Польщі та заставити поляків задовольнитися реальною, себто

етнографічною Польщею. В цих границях Польща має право на свобідний національний розвиток та, якщо захоче, на політичну самостійність; а втім є сумнівне, чи поляки, замість такої малої і з природи речей слабої власної державности, не воліли б погодитися із рямцями якоїсь ширшої східноєвропейської федерації — але це даліше питання, що про нього мусять вирішувати самі поляки. Відкритою остається ще справа польських меншин на Схід від суцільної польської території. Прислугує їм право на культурну автономію. Ці польські меншини на українських, білоруських і литовських землях, розпоряджаючи поважними кадрами освічених, талановитих людей, могли би надзвичайно прислужитися для дальшого діла поступу, відряджуючи хочби частинно свої сили для визвольної діяльності серед автохтонного населення.

Такі думки Драгоманова про один фронт українських зовнішніх взаємин.

Другий фронт це південний, чорноморський. В нинішній свідомості українця займає він релятивно мале місце. Не так у нашу давнину, коли відношення до південних сусідів, Візантії, Болгарії, пізніше Туреччини, також до різних степових народів, безперечно стояло в центрі уваги. Історично-етнографічні заняття Драгоманова добре йому послужили і в цьому випадку. Він бачить скільки важлива татарсько-турецька небезпека для народу. Знищення Кримської орди та залюднення за нецілих сто років велегенської смуги степових просторів від Дунаю до Кубані являється для майбутности ділом рішального значення. Однак питання цим ще остаточно не розв'язане. Тільки пункт ваги українських інтересів переноситься більше на Південь, до чорноморських і балканських країн. Подрібно розглядаючи цей комплекс питань у своїх писаннях, виступає Драгоманов як попередник пізніших на один-два покоління українських геополітичних концепцій.

До речі, назагал не досить відомо, що київська Стара Громада, що до її провідників належав Драгоманов, у свій час дуже живо цікавилася т. зв. «Східним питанням». Коли з 1875 р. загострювалися на Балкані конфлікти між османською владою та тубільним населенням, Україна між усіма частинами Російської імперії перша дала почин до збіркової акції у користь слов'янським повстанцям та до висилки добровольців. Українські кружки сильно втягалися до цього діла. Члени Громад мали в різних містах, (напр.: в Києві та Одесі) перевагу у відповідних допомогних комітетах, Стара Громада (провідна клітина українського руху) видавала пропагандивні брошури та вислала була до Білгороду крім значніших грошевих пожертв, агента для зв'язку із місцевими сербськими колами та до агітації серед добровольців з Росії. Гряд молодих українських діячів побував тоді на Балканах.

Драгоманов був чи не головною пружиною, що штовхала політику Старої Громади в цьому напрямі. Однак мотиви були у нього не зовсім ті самі, що в більшості його товаришів з Громади. Для них справа здавалася інтересна з тієї ж причини, що і для всієї поступової Росії, яка захоплювалася тоді «східним питанням»: надія, що зовнішня війна доведе до перемін у внутрішньому правлінні Росії. Один друг писав тоді Драгоманову, що треба сподіватися, що балканські добровольці відіграють в розвитку Росії ту саму роль, як французькі учасники американської визвольної війни потім у французькій революції.

Поділяючи загальну ліберальну настанову, Драгоманов всталик добачував у «східному питанні» першзавсе специфічно українські національні цілі. Драгоманов стверджував, як етнограф, тісну мовну й побугову спорідненість між українцями та балканськими слов'янами. Крім неї існує також, на його думку, далекойдуча спільність інтересів.

Добро України вимагає, щоб бути відкриті чорноморські протоки, Босфор і Дарданелі, ця наша найважливіша дорога у світ. Даліше потрібні Україні, як партнери для господарського й культурного обороту, заможні й цвітучі сусіди; тимчасом землі Балкану та Анатолії обертаються під нездарним османським пануванням у пустелю. Вигнання турків з Європи це український національний постулат. Постільки існує збіжність між українськими інтересами та офіційною російською політикою, яка теж збирається «визволити слов'ян». Але збіжність тільки тимчасова, бо остаточно мети зовсім протилежні. Росія думає про те, якби турецьку адміністрацію замінити — петербурзькою, їй уже вивчається на Балкані губернії болгарська, сербська і т. д. Велика частина публіцистики Драгоманова довкруги «східного питання» присвячена безпошадній критиці російської політики в цій справі. Він демаскує нахабність «визволителів», які збираються верховодити в чужій хаті; він показує, як за офіційною фразою про «братів», криється зарозуміле невігластво й погорда до їхньої самобутности. Всупереч дійсним — хоч і не висловлюваним вголос — цілям російського імперіялізму, українська програма у балканському питанні тажа: не заміна-одного чужого панування над балканськими народами іншим, але справжнє визволення, утворення системи незалежних національних держав, які в майбутньому могли би бути добрими партнерами вільної України. І навпаки: серед балканських народів покищо дуже поширене москвофільство, викликане частинно гіпнозою, яка йде від блиску й міці великодержавности, частинно обрахунками у потрібності сильного протектора. А могутній протектор може легко стати неприємним і небезпечним господарем. Драгоманов гадає, що зчасом і балканські народи повинні прийти до переконання, що добросусідські взаємини і безпеку від Півночі гарантує їм тільки свобода України.

Нарешті третій — найважливіший — зовнішній фронт України, російський. Підставові речі вже сказано в попередньому параграфі: Добу приналежності України до Росії вважав Драгоманов «утраченим часом», що тяжко і фатально заважив над нашим соціальним і культурним розвитком. Однак з другого боку прилучення України до Росії не було випадком. Чому зпоміж усіх калейдоскопних перемін у політиці гетьмана Богдана тільки ця одна показалася тривалою? Чому саме широка народна маса безперечно тягнула в сторону Москви?

Відповідь Драгоманова на цю проблему вдумчива і оригінальна: Два великі національні завдання стояли перед українцями в середню, козацьку добу історії: відпір польської загрози від Заходу та відвоювання степів на Півдні. Оба ці завдання були направду всенародною, себто вони жили не у змінливих комбінаціях професійних політиків, але відчувалися всіми верствами й станами, всією народною гущою. Доказ на те: Війна з турками й татарами, ясир, чорноморські псоходи з одного боку та шляхетський глум і протипольські бої з другого боку, запечаталися глибоко в народній пам'яті, наповнили собою козацький епос. Зате заходи Витовського, Дорошенка, Мазепи, Орлика не знайшли собі відбитки ні в думках, ні в піснях, або хіба тільки негативну. Протимосковський фронт не відчувався нашими предками як справа насущна. Не вміючи дати ради рівночасно на Заході та на Півдні із труднощами свого природного становища, українці XVII і XVIII вв. готові були йти на уступки у відношенні до Москви. На зруйнування Січі, на скасування автономії Гетьманщини не прийшла реакція у виді якоїсь національної революції. Але ж бо в цьому самому часі відбувалися: ліквідація Криму, що відкривала для заселення велегенські степові обшири, та поділи Польщі, цей давній постулат української політики із заповіту Богдана Хмельницького.

Однак тоді ще не наступила остаточна розв'язка проблем нашого південного і західного фронту. Драгоманов передбачує, що щойно в його дні, (себто в другій половині XIX ст.), із невдачею польської повстання 1863 р. (яке відрізало корені польської гегемонії на Правобережжю) та із балканською війною 1876—77 рр. (яка покінчила з Туреччиною як європейською потугою), надвигається покищо майже непомітно в українській історії новий рішучий перелік: справи, що на протязі трьох чи чотирьох століть стояли на драбині вартостей, на першому місці, робляться менш чи більш «очищеними питаннями» та сходять вниз; зате нарешті висувається на чоло справа упорядкування наших взаємин до Росії — зовсім незалежно від того, чи це «упорядкування» має відбутися в мирний чи войовничий спосіб.

Не хочемо на цьому місці проводити критики поглядів Драгоманова про суть українсько-російських взаємин. Замітимо тільки, що існує цікавий паралелізм у думках на цю справу між лібералом Драгомановим та теоретиком українського консерватизму, Липинським. Один і другий стоїть на тому, що вихідні позиції для розгорнення російського фронту української політики можуть бути дані тільки при передумові попереднього «очищення» інших проблем, західної та південної. Додаймо, що історичні факти мабуть виправдали тези наших теоретиків: бо допіру від 1917 р. боротьба на цьому фронті набирає щораз більшого насилення, яке вона раніше ніколи не мала в нашій минувщині, й — треба думати — вершинний пункт напруження ще далеко не досягнений.

Советський біограф Михайла Драгоманова, Д. Василевський, підкреслює, що він займався широко, як перший на всю Росію між публіцистами лівого табору, закордонно-політичними проблемами. Його розвідки й статті, де стільки говорилося про Галичину, Австрію, Балкан, відкривали новий і невідомий світ російській поступовій громадськості, яка здавен-давен жила заклеплена в крузі виключно внутрішніх зацікавлень, що оберталися довкруги державно-устроєвої та соціальної реформи або революції. Драгоманов вказував цій публіці на взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх справ. Коли ж таке становище займає він навіть у розвитку російської суспільної літератури (яка чейже глядить на зовсім інший дорібок, як наша), то тим поважніше треба рахуватися із вагою його опінії у скарбниці українського мислення про громадські справи, що в ній саме ділянка зовнішніх взаємин дуже слабо розроблена.

Б. Я. ЦИМБАЛІСТІЙ.

ДЕРЖАВНИЦЬКЕ (ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКЕ) ¹⁾ ВИХОВАННЯ.

I.

В нашій педагогічній публіцистиці вживається поняття державницького виховання для різних, часом суперечних самому поняттю, речей. Вкажемо тут на два випадки, такого нерозрізнювання понять:

1. Перше полягає в тому, що державницьке виховання розуміється як здобуття «свідомости» і твердого переконання про потребу власної

¹⁾ Staatsbürgerliche